

Munich Personal RePEc Archive

Competitiveness Level of Bulgarian Farms in 2020

Bachev, Hrabrin and Koteva, Nina

Institute of Agricultural Economics, Sofia

3 January 2021

Online at <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/106211/>
MPRA Paper No. 106211, posted 28 Feb 2021 18:48 UTC

Равнище на конкурентоспособност на българските ферми

Храбрин Башев¹, Нина Котева

Резюме Въпреки актуалността си и многогодишните дискусии, все още няма единодушие по отношение на това, какво е конкурентоспособност на земеделските стопанства, как да измерим конкурентоспособността на различните организации в селското стопанство, каква е абсолютната и сравнителна конкурентоспособност на земеделските стопанства от различен вид, кои са критичните фактори за повишаване на конкурентоспособността на съвременния етап от развитието и т.н. Статията се опитва да запълни съществуващата празнина като прилага холистичен подход и прави оценка на конкурентоспособността на земеделските стопанства като цяло и с различна специализация в страната. Многокритериалната оценка установи, че равнището на конкурентоспособност на българските ферми е на добро ниво, като ниският адаптивен потенциал и икономическа ефективност в най-голяма степен допринасят за понижаване на конкурентоспособността. Повече от една трета от всички стопанства в страната са с ниско равнище на конкурентоспособност. С най-добра конкурентоспособност са фермите в сектор пчели, следвани от полски култури, смесено животновъдство и смесено растениевъдство, а най-ниска на фермите, специализирани в отглеждането на тревопасни животни. Предложеният подход следва да се усъвършенства и прилага по-широко и периодично като се повишава прецизността и представителността. Това налага тясно сътрудничество с организации на производители, НССЗ и други заинтересовани страни, и усъвършенстване на системата за събиране на селскостопанска информация.

Competitiveness Level of Bulgarian Farms

Hrabrin Bachev, Nina Koteva

Summary Despite its importance and continuing debates, there is still no consensus on what is the competitiveness of farms, how to measure the competitiveness of different organizations in agriculture, what is the absolute and comparative competitiveness of different types of farms, which are the critical factors for increasing the competitiveness at the current stage of development, etc. The article tries to fill the existing gap by applying a holistic approach and assessing the competitiveness of farms as a whole and with different specializations in the country. The multi-criteria assessment found that the level of competitiveness of Bulgarian farms is at a good level, with low adaptive potential and economic efficiency to the greatest extent contributing to lower competitiveness. More than a third of all farms in the country have a low level of competitiveness. The most competitive are the farms in the bee sector, followed by field crops, mixed animal husbandry and mixed crop production, and the lowest for farms specializing in grazing livestock. The proposed approach should be improved and applied more widely and periodically, increasing accuracy and representativeness. The latter requires close cooperation with producer organizations, advisory service and other stakeholders, and improvement of the agricultural information collection system in the country.

¹ E-mail: hbachev@yahoo.com

Въведение

Проблемът за определяне на конкурентоспособността на различните икономически организации е сред най-актуалните академични и практически (насочени към подобряване на бизнес стратегиите и политиките) проблеми от възникването на икономическата наука до наши дни (Falciola and Rollo, 2020; Dresch et al., 2018; Westeren, et al., 2020; Wisenthige and Guoping, 2016). Той е особено важен за отрасъл селско стопанство, който се характеризира с много участници (включително чуждестранни), висока специализация и обмен, силна конкуренция на локално, национално и интернационално ниво, и силно интегрирани хранителни и снабдителни вериги. Нещо повече, този отрасъл има и редица специфики като доминиране на дребна собственост и неформално управление, наличие на квазимонополни ситуации в снабдяването и продажбите, силна зависимост от природни условия, нееднаква обществена подкрепа на участниците, сегментация на пазари, силна регулация от страна на държавата, преработвателни и търговски вериги, професионални организации и др., силен потребителски натиск за качество, еко-поведение и т.н., наличие на неразвити и неконкурентни „пазари“, необходимост от нови подходи и др.

Проблемът за конкурентоспособността стана особено актуален през последните десетилетия в резултат на фундаменталното развитие на Теорията на икономическите организации (Башев, 2012; Porter, 1980; Williamsom, 1996), на процесите на глобализация и конкуренция и на новия обществен и пазарен „ред“, определен от международни споразумения и институции (Световна търговка организация, Световна банка, Международен валутен фонд, Европейски съюз и т.н.) (ЕС; FAO; OECD). Най-новите процеси като пандемията COVID-19, климатичните промени, фундаменталното реформиране и позеленяване на Общата селскостопанска политика (ОСП) на Европейския съюз (ЕС), повсеместна дигитализация и др. поставят нови предизвикателства пред конкурентоспособността на земеделските производители в страната и по света.

Въпреки актуалността си и многогодишните оживени дискусии, все още няма единодушие по отношение на това, какво е конкурентоспособност на земеделските стопанства, как да измерим конкурентоспособността на различните организации в селското стопанство, каква е абсолютната и сравнителна конкурентоспособност на земеделските стопанства от различен вид, кои са критичните фактори за повишаване на конкурентоспособността на съвременния етап от развитието и т.н. Решаването на всички тези въпроси не е само важен изследователски проблем, а въпрос, вълнуващ менажерите и собствениците на земеделските стопанства, професионалните и неправителствени организации, политици и широката общественост. Не случайно повишаването на жизнеспособността и конкурентоспособността на отрасъла и земеделските производители бе отново определена като една от стратегическите цели на ОСП на ЕС и през новия програмен период 2021-2027г. (ЕС, 2018).

В последните години се появиха многочислени изследвания, посветени на различни аспекти на конкурентоспособността на земеделските стопанства с различни (предимно малки) размери (Alam et al., 2020; Berti and Mulligan, 2016; Latruffe, 2010, 2013; Lundy, et al., 2010; Mmari, 2015; Ngenoh et al., 2019; Orłowska, 2019), в отделни страни (Alam et al., 2020; Benson, 2007; Jansik and Irz, 2015; Hadley, 2006; Popovic,

Knezevic and Tosin, 2009; Kleinhanss, 2020; Krisciukaitiene, Melnikiene, and Galnaityte, 2020; Nivievskiy, et al., 2011; Nowak, 2016; Mykhailova et al., 2018; Orłowska, 2019; Ziętaara and Adamski, 2018), подсектори (Alam et al., 2020; Benson, 2007; FAO, 2010; Jansik and Irz, 2015; Kleinhanss, 2020; Marques et al., 2011; Marques, 2015; Nivievskiy, et al., 2011; Ngenoh et al., 2019; Oktariani, Daryanto, and Fahmi, 2016; Ziętaara and Adamski, 2018), фермерски системи, като органични, вертикално-интегрирани, оранжерийни и др. (Marques, 2015; Orłowska, 2019), райони (Marques et al., 2011; Nowak, 2016) и продуктори вериги (Lundy, et al., 2010; Ngenoh et al., 2019), сравнителни изследвания в различни страни на ЕС (FAO, 2010; Jansik and Irz, 2015; Nowak and Krukowski, 2019; Ziętaara and Adamski, 2018), и технологични, институционални и организационни фактори за подобряване на конкурентоспособността на фермите (Berti and Mulligan, 2016; Mmari, 2015; Ngenoh et al., 2019; Oktariani, Daryanto, and Fahmi, 2016; OECD, 2011) и т.н.

До момента обаче няма широко приета и всеобхватна рамка за разбиране и оценка на конкурентоспособността на фермите в различна пазарна, икономическа, институционална и природна среда. Обикновено конкурентоспособността на земеделските стопанства не е добре дефинирана и се оценява чрез традиционните показатели за техническа ефективност, производителност, рентабилност и др. Рядко се прилага системен подход за формулиране на пилярите и принципите на конкурентоспособност, на критериите и показателите на оценка на нейното равнище, за интеграция и интерпретация на оценките и т.н. Нещо повече, важни аспекти на конкурентоспособността на земеделските стопанства като ефективност на управлението, потенциал и стимули за адаптация, и „продължителна“ устойчивост са често изцяло игнорирани в анализите.

В нашата страна модерните изследвания на абсолютната и сравнителна конкурентоспособност на земеделските стопанства са в начален етап (Андонов, 2013; Алексиев, 2012; Борисов, 2007; Башев, 2010, 2011, 2017; Иванов и др., 2020; Котева и Башев, 2010, 2021; Котева, 2016; Котева и др., 2018; Славова и др., 2011; Vachev, 2010). Незначителен е броят на публикациите за равнището на конкурентоспособност на земеделските стопанствата в етапа на прилагането на ОСП на ЕС. Освен това практически липсват цялостни проучвания за конкурентоспособността на земеделските стопанства с различна продуктова специализация на настоящия етап от развитие на отрасъла. Това затруднява както управлението на фермите, така и подобряването на политиките за подкрепа и на земеделските производители от различен вид.

Статията се опитва да запълни съществуващата празнина като прилага холистичен подход и прави оценка на конкурентоспособността на земеделските стопанства като цяло и с различна специализация в страната.

Методология на изследването

Под конкурентоспособност се разбира вътрешната способност (потенциал, стимули) на земеделското стопанство да поддържа устойчиви конкурентни предимства на (определен/и) пазар/и, водещи до високи стопански резултати чрез непрекъснато усъвършенстване и адаптиране към промените на пазарната, природна и институционална среда (Котева и Башев, 2010, 2021; Vachev, 2010). Равнището на конкурентоспособност е винаги специфично за определена пазарно-ориентирана ферма по отношение на пазарите, на които тя реализира продукцията и услугите си.

Ефективността, финансовата осигуреност, адаптивността и усойчивостта са основните „пилъри“ (стълбове) на конкурентоспособността на земеделските стопанства. *Добрата* конкурентоспособност означава, че дадена ферма (1) произвежда и продава продуктите и услугите си ефективно на пазара, (2) управлява ефективно финансирането си, (3) адаптивна е към развиващата се пазарна, институционална и природна среда, и (4) е устойчива във времето (Котева и Башев, 2010, 2021; Vachev, 2010). Обратно, недостатъчната (липсата на) конкурентоспособност показва, че фермата има сериозни проблеми в ефективното финансиране, производство и реализация на продуктите поради високи производствени и/или транзакционни разходи, невъзможност за адаптация към развиващите се условия на средата и/или недостатъчна устойчивост във времето.

За оценката на аспектно и интегрално равнище на конкурентоспособност на българските ферми се прилага холистичен подход, който включва система от 4 критерии, и 17 показатели и референтни стойности, отчитащи икономическата ефективност, финансовите възможности, потенциалът за адаптация, и равнището на устойчивост на стопанствата (Table 1). Изборът на подходящи референтни стойности е особено важен за адекватната оценка на равнището на конкурентоспособност. Така например, значителното превишаване на отрасловата продуктивност и доходност е признак за (по)висока ефективност и конкурентоспособност на стопанствата; липсата на „достатъчна“ ликвидност - за малки финансови възможности и ниска (не)конкурентоспособност; сериозните проблеми за маркетинг на продукцията и липсата на наследник, желаещ да поеме фермата - за ниска устойчивост и конкурентоспособност, и т.н. Подробно представяне на подхода и критериите за избор и интеграция на показателите за оценка на конкурентоспособност на стопанствата в страната е представен от Котева и Башев (2010; 2021).

Таблица 1. Критерии и показатели за оценка на конкурентоспособността на българските ферми
Table 1. Criteria and Indicators for Assessing Competitiveness of Bulgarian Farms

Критерии Criteria	Показатели Indicators	
	Частни Particular	Интегрални Integral
Икономическа ефективност Economic efficiency	Производителност на труда Labor Productivity	Индекс на Икономическа ефективност Index of Economic Efficiency
	Продуктивност Land and livestock Productivity	
	Доходност Income	
	Рентабилност на производството Profitability of farm	
Финансова осигуреност Financial endowment	Финансова обезпеченост Profitability of own capital	Индекс на Финансова осигуреност Index of Financial endowment
	Ликвидност Liquidity	
	Равнище на финансова независимост Level of Financial autonomy	
Адаптивност Adaptability	Равнище на Адаптивност към природната среда Level of Adaptability to natural environment	Индекс на Адаптивност Index of Adaptability
	Равнище на Адаптивност към пазарната среда Level of Adaptability to market environment	
	Равнище на Адаптивност към институционалната среда Level of Adaptability to institutional environment	
Устойчивост Sustainability	Равнище на Устойчивост в снабдяването на земя и природни ресурси Level of Sustainability in supply of land and natural resources	Индекс на Устойчивост Index of Sustainability
	Равнище на Устойчивост в снабдяването на работна сила Level of Sustainability in supply of labor	
	Равнище на Устойчивост в снабдяването на материали, техника и др. Level of Sustainability in inputs supply	
	Равнище на Устойчивост в снабдяването на иновации и ноу-хау Level of Sustainability in supply with innovation and know-how	
	Равнище на Устойчивост в снабдяването с финанси Level of Sustainability in funding	
	Равнище на Устойчивост в снабдяването на услуги Level of sustainability in supply with services	
	Равнище на Устойчивост в използването и продажбата на продуктите и услугите	

	Level of Sustainability in utilization and marketing of produce and services	
		Индекс на Конкурентоспособност Index of Competitiveness

Източник: авторите

В страната липсва адекватна (статистическа и друга) информация за оценка на различните аспекти на конкурентоспособност на земеделските стопанства. В тази разработка, оценката на равнището на конкурентоспособност на фермите се базира на първина (анкетна) микро информация, предоставена през лятото на 2020г. от менажери на 319 „типични“ стопанства² от различен тип, производствена специализация и географско местоположение. Структурата на анкетираните стопанства приблизително съответства на реалната структура на фермите в страната и в основните подотрасли на селскостопанското производство у нас.

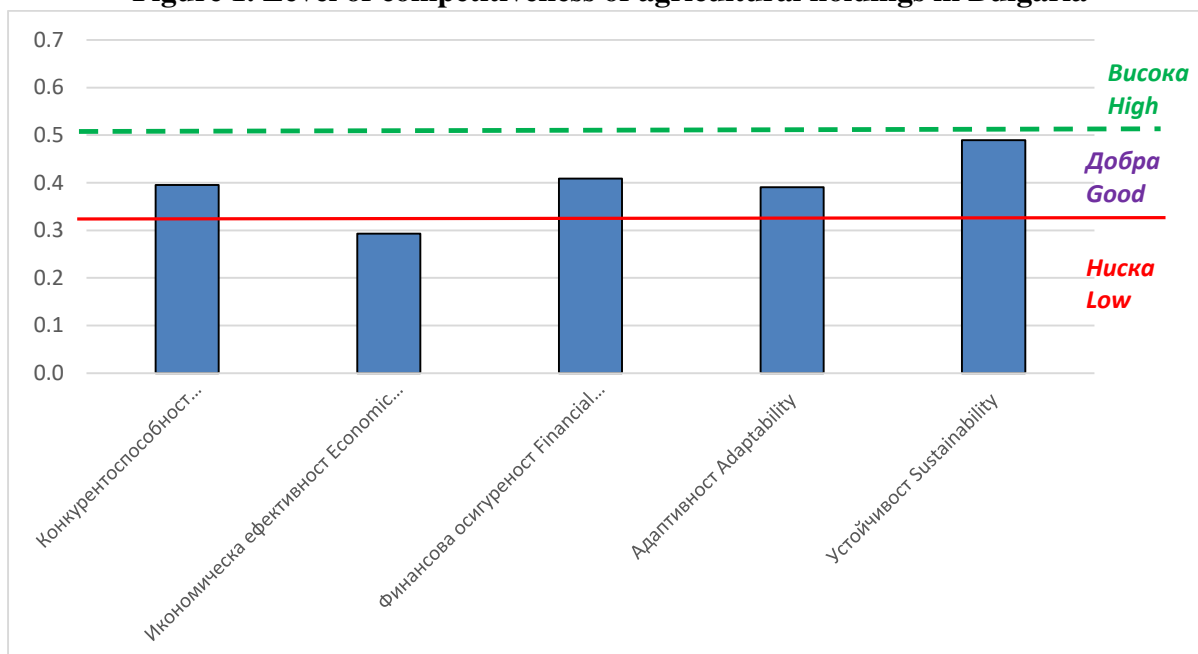
На менажерите на земеделските стопанства е предоставена възможност да посочат едно от трите нива (ниско, добро, високо), което най-много съответства на състоянието на тяхната ферма за всеки показател по четирите критерия за конкурентоспособност. Качествените оценки на менажерите са трансформирани в количествени стойности, като високите нива са оценени с 1, междинните с 0.5, а ниските с 0. За всяко от земеделските стопанства се изчислява интегрален индекс на конкурентоспособност за отделните критерии и като цяло, като средно аритметична величина. Индексите за конкурентоспособност на фермите с различен тип специализация са получени като средно аритметични от индивидуалните индекси на съставляващите стопанства. За определяне на равнището на конкурентоспособност са използвани следните граници, посочени от експерти в дадената област: високо ниво 0.51-1, добро ниво 0.34-0.5 и ниско ниво 0-0.32.

² Авторите изказват благодарност на Националната служба за съвети в земеделието за съдействието и на всички менажери на анкетираните стопанства - за предоставената информация.

Обща конкурентоспособност на земеделските стопанства

Многокритериалната оценка на конкурентоспособността на земеделските стопанства в страната показва, че тя е на *добро ниво* с индекс на конкурентоспособност 0.4 (Фигура 1). В най-голяма степен за поддържане на това равнище на конкурентоспособност допринася сравнително високата *устойчивост* на стопанствата (индекс 0.49) и в по-малка степен – добрата им *финансова осигуреност* (индекс 0.41). От друга страна, *адаптивността* на земеделските стопанства е сравнително по-ниска (индекс 0.39), а *икономическата им ефективност* е на ниско ниво (индекс 0.29). Следователно, ниският потенциал за адаптация и незадоволителната икономическа ефективност в най-голяма степен допринасят за понижаване на конкурентоспособността на българските ферми, като са критични за поддържането и ограничават повишаването на равнището ѝ.

Фигура 1. Равнище на конкурентоспособност на земеделските стопанства
Figure 1. Level of competitiveness of agricultural holdings in Bulgaria

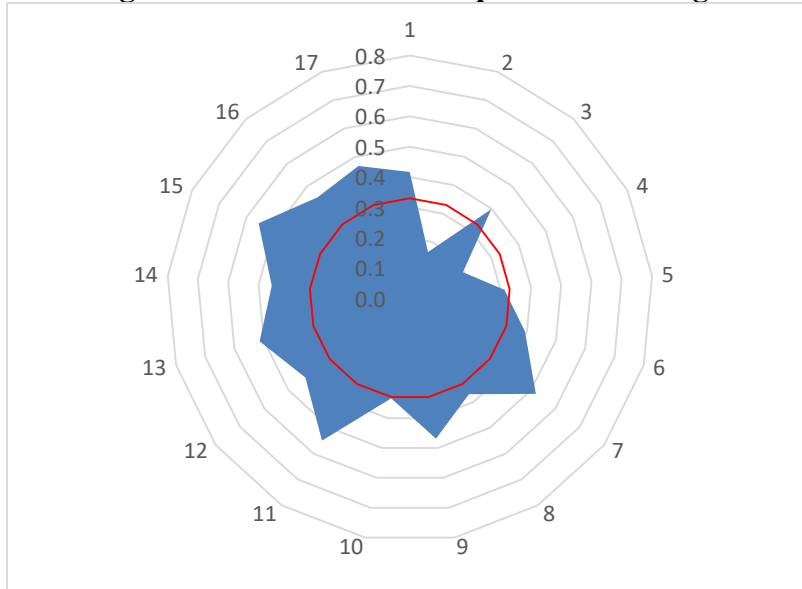
Източник: Изчисления на авторите **Source:** Authors' calculations

Анализът на отделните показатели за конкурентоспособност показва факторите, които в най-голяма степен допринасят или ограничават конкурентоспособността на земеделските стопанства в страната. На съвременния етап повишването на конкурентоспособността на фермите се ограничава от изключително ниската им *продуктивност* (0.16), *доходност* (0.19), *финансова обезпеченост* (0.31) и *адаптивност към промените в природната среда (затопляне, екстремно време, засушаване, киши и т.н.)* – 0.33 (Фигура 2). В тези критични за конкурентоспособността направления, следва да се насочат и общественото подпомагане на стопанствата, и управленските им стратегии за развитие.

От друга страна, редица показатели за конкурентоспособност на стопанствата са на високо ниво и показват сравнителните и абсолютни конкурентни предимства на нашите ферми. В най-голяма степен за издигане на конкурентоспособността на

земеделските стопанства на съвременния етап допринасят *липсата на сериозни проблеми и трудности при ефективното снабдяване с необходимите услуги (0.56), ефективно снабдяване със земя и природни ресурси (0.55), ефективно снабдяване с материали, техника и биологични средства (0.51) и ниската зависимост от външно финансиране (кредит, държавно подпомагане и др.)* или високата финансова автономност (0.52).

Фигура 2. Показатели* за конкурентоспособност на земеделските стопанства
Figure 2. Indicators for competitiveness of agricultural holdings in Bulgaria

* 1-Производителност; 2-Продуктивност; 3-Рентабилност; 4-Доходност; 5-Финансова обезпеченост; 6-Ликвидност; 7-Финансова автономност; 8-Адаптивност пазарната среда; 9-Адаптивност институционалната среда; 10-Адаптивност природната среда; 11-Снабдяване земя и природни ресурси; 12-Снабдяване работна сила; 13-Снабдяване материали, техника; 14-Снабдяване финанси; 15-Снабдяване услуги; 16-Снабдяване иновации; 17-Реализация продукция и услуги

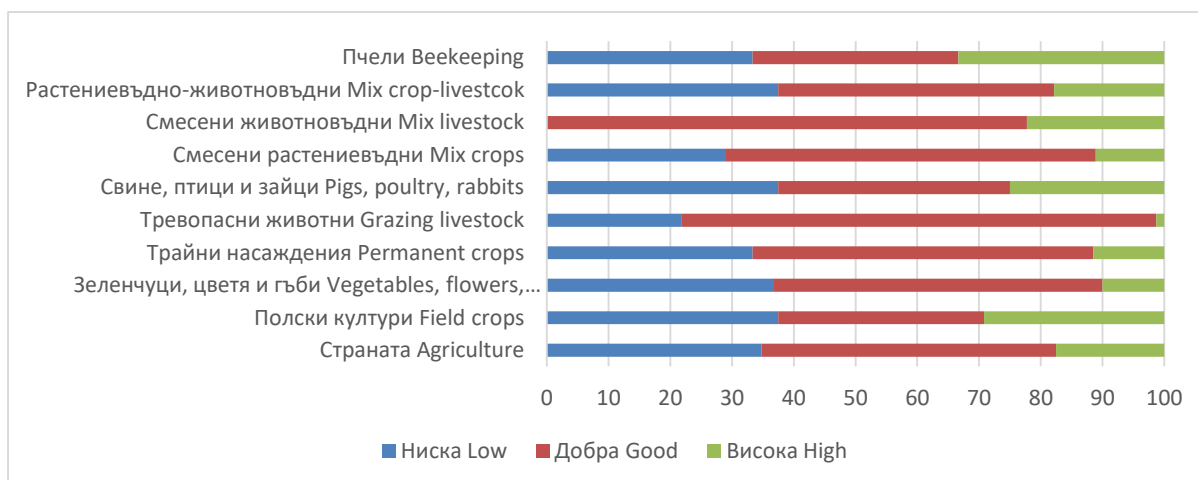
* 1-Productivity of labor; 2-Productivity of land; 3-Profitability; 4-Income; 5-Financial capability; 6-Liquidity; 7-Financial autonomy; 8-Adaptability to market environment; 9-Adaptability to institutional environment; 10-Adaptability of natural environment; 11-Supply land and natural resources; 12-Labor supply; 13-Inputs supply; 14-Supply finance; 15-Supply of services; 16-Supply of innovations; 17-Marketing of products and services

Source: Author's calculations

Източник: Изчисления на авторите **Source:** Authors' calculations

Оценката на конкурентоспособността на земеделските стопанства показва, че голямата част от тях (47.65%) са с добра конкурентоспособност (Фигура 3). Малко над половината от българските ферми (50.47%) са с равнище на конкурентоспособност над средната за страната (Фигура 4), а с висока конкурентоспособност са само 17.55% от всички стопанства в страната.

Фигура 3. Дял на земеделските стопанства с различно ниво на конкурентоспособност Figure 3. Share of agricultural holdings with different level of competitiveness in Bulgaria (%)

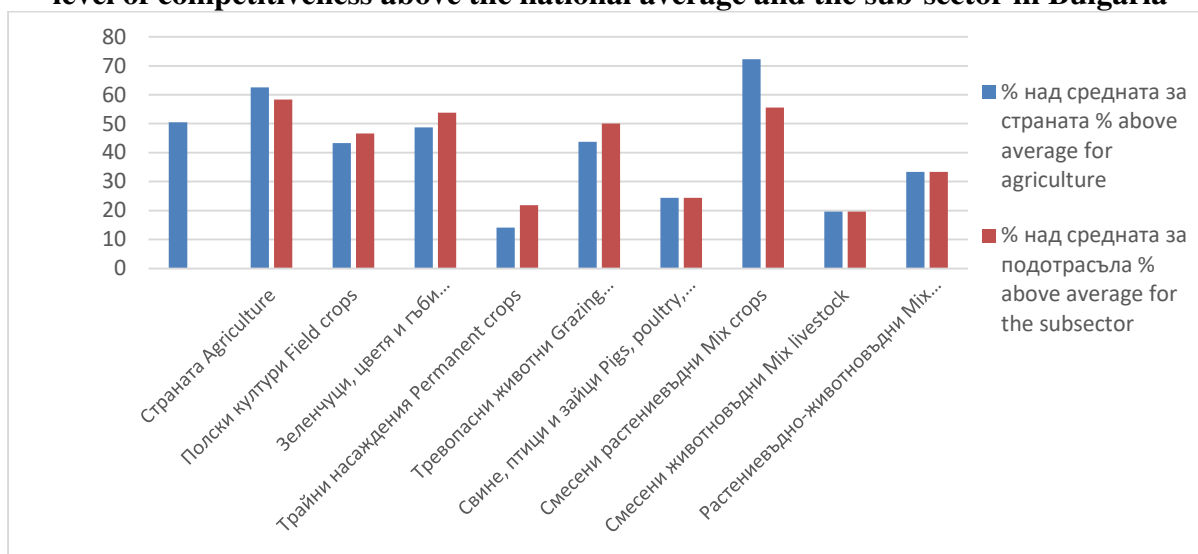

Източник: Изчисления на авторите **Source:** Authors' calculations

В същото време обаче, повече от една трета от всички стопанства (34.8%) са с ниско равнище на конкурентоспособност. Това означава, че ако не се предприемат своевременно мерки за повишаване на конкурентоспособността чрез подобряване на управлението и реструктурирането на стопанствата, адекватна държавна подкрепа и т.н., голяма част от българските ферми ще престанат да съществуват в близко бъдеще поради недостатъчна конкурентоспособност.

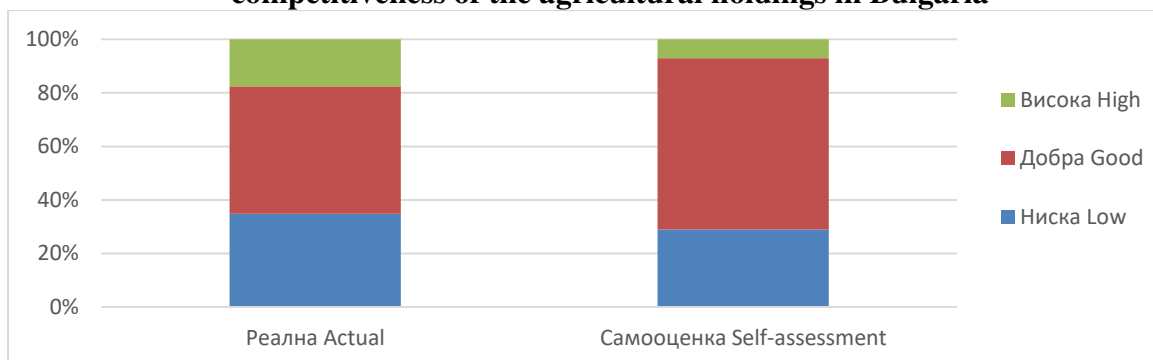
Голямото мнозинство от анкетираните менажери (64%) оценяват конкурентоспособността на своите стопанства като добра (Фигура 5). Самооценката на немалка част от менажерите се различава от направената в разработката многокритериална оценка, като отклоненията са и в двете посоки. Всеки десети менажер недооценява (по-)високото равнище на конкурентоспособност на стопанството си, а около 5% го надценяват. Това означава, че независими многокритериални оценки на конкурентоспособността за реалното състояние биха повишили информираността и подобрили управлението на значителна част от стопанствата в страната.

Фигура 4. Дял на земеделските стопанства с ниво на конкурентоспособност над средното за страната и подотрасъла Figure 4. Share of agricultural holdings with a level of competitiveness above the national average and the sub-sector in Bulgaria

Източник: Изчисления на авторите **Source:** Authors' calculations

Фигура 5. Сравнение на многокритериалната оценка със самооценката на менаджерите за конкурентността на земеделските стопанства Figure 5. Comparison of the multicriteria assessment with the self-assessment of the managers for the competitiveness of the agricultural holdings in Bulgaria

Източник: Изчисления на авторите, Анкета със земеделски производители, 2020
Source: Authors' calculations, Survey with agricultural producers, 2020

Анализът на дела на стопанствата с различно ниво на показателите за конкурентоспособност дава ясна представа за състоянието в страната. Болшинството от българските ферми са с продуктивност и доходност, много под средната за страната – съответно 68.54% и 62.79% (Таблица 3). Също така, значителна част от стопанствата са с ниска финансова обезпеченост (38.02%), висока зависимост от външно финансиране (заем, субсидии и др.) (23.95%) и ниска възможност да изплащат текущите си задължения (26.58%) (Таблица 4).

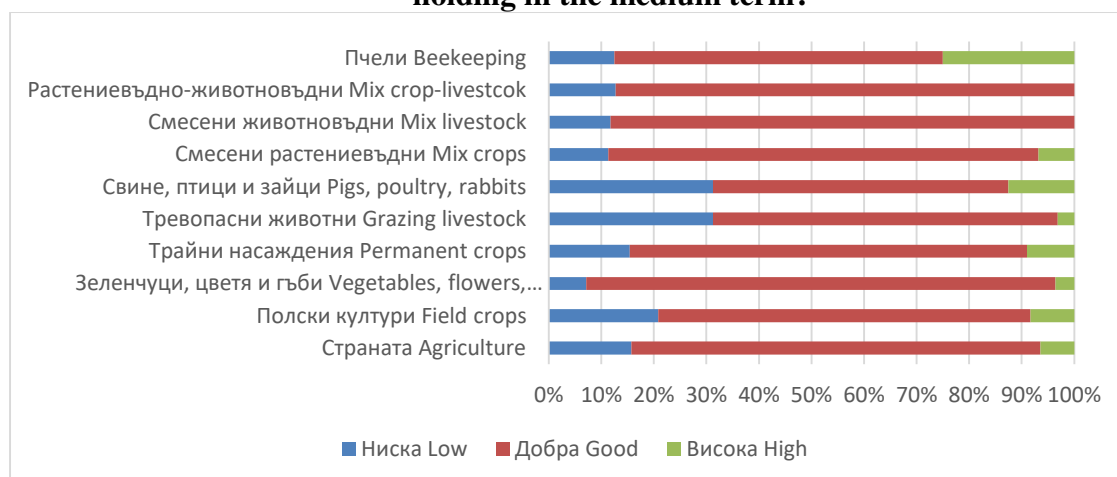
Освен това, 31.65% от нашите стопанства са с ниска адаптивност към промените в пазарната среда (търсене, цени, конкуренция и т.н.), 18.99% са с недостатъчна адаптивност към институционалната среда и ограничения (държавни и европейски изисквания на качество, безопасност, околна среда и др.), а 36.39% са с ниска

възможност за адаптация към промените в природната среда (затопяне, екстремно време, засушаване, киши и т.н.) (Таблица 5).

Според менажерите на немалка част от фермите в страната (15.71%), стопанствата им са с ниска устойчивост в средносрочен план и вероятно ще престанат да съществуват поради фалит, преустановяване на бизнеса, придобиване от конкуренти и т.н. (Фигура 6). Анкетата установи също, че значителна част от стопанствата в страната имат сериозни проблеми при ефективното осигуряване на необходимата работна сила (30.5%), на необходимото финансиране (20.89%), на необходимите иновации и ноу-хау (27.30%) и на ефективната реализация на продукцията и услугите (18.85%) (Таблица 6). Освен това, за всяка десета ферма съществуват големи проблеми при ефективното осигуряване на необходимите материали, техника и биологични средства (10.13%), за всяка девета – при ефективното осигуряване на необходимата за стопанството земя и природни ресурси (8.68%), и за всяка седма – при ефективното осигуряване на необходимите услуги (7.30%). Всичко това допринася съществено за понижаване на устойчивостта и конкурентоспособността на значителна част от стопанствата в страната.

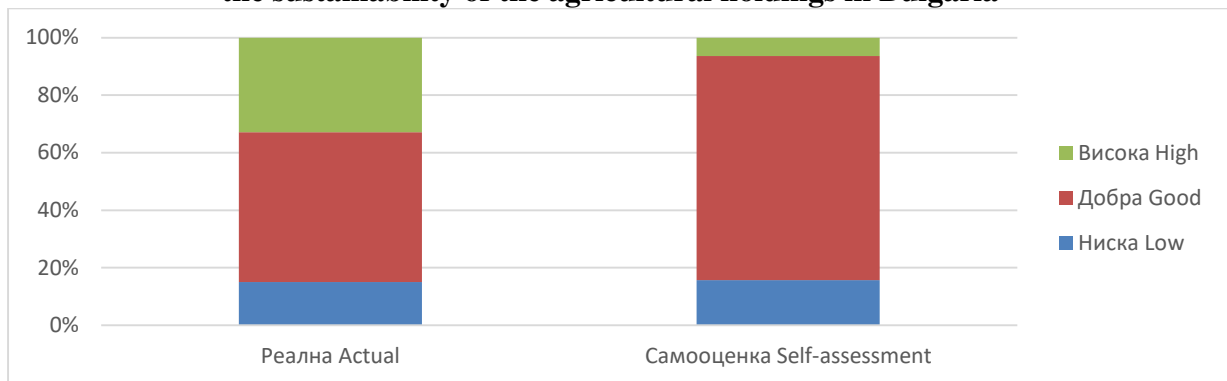
Голямото мнозинство от менажерите (77.88%) оценяват устойчивостта на своите стопанства като добра (Фигура 7). За разлика от конкурентността, при самооценките за устойчивост, съществува почти съвпадение на дела на фермите с ниска устойчивост с тази, от многокритериалната оценка в разработката. Наблюдава се обаче, значително подценяване на равнището на „реална“ устойчивост при самооценката на менажерите на стопанствата с висока устойчивост – с малко над 5 пъти. Това означава, че много от фермерските менажери нямат точна представа за реалното ниво на (икономическа) устойчивост на управляваните от тях стопанства. Следователно холистични “външи” оценки на устойчивостта, като тези в разработката, биха подобрили в голяма степен информираността, самочувствието и цялостното управление на значителна част от стопанствата в страната.

Фигура 6. Как оценявате устойчивостта на земеделското стопанство в средносрочен план? Figure 6. How do you assess the sustainability of agricultural holding in the medium term?

Източник: Анкета със земеделски производители, 2020 Source: Survey with agricultural producers, 2020

Фигура 7. Сравнение на многокритериалната оценка със самооценката на менажерите за устойчивостта на земеделските стопанства в България
Figure 7. Comparison of the multicriteria assessment with the self-assessment of the managers for the sustainability of the agricultural holdings in Bulgaria

Източник: Изчисления на авторите, Анкета със земеделски производители, 2020
Source: Authors' calculations, Survey with agricultural producers, 2020

Таблица 1. Дял на земеделските стопанства с различно ниво на показатели за икономическа ефективност (процент)
 Table 3. Share of agricultural holdings with different level of indicators for economic efficiency in Bulgaria (percentage)

Показатели Равнище Indicators levels	Страната Agriculture	Полски култури Field crops	Зеленчуци, цветя и гъби Vegetables, flowers, mushrooms	Трайни насаждения Permanent crops	Тревовасни животни Grazing livestock	Свине, птици и зайци Pigs, poultry, rabbits	Смесени растениевъдни Mix crops	Смесени животновъдни Mix livestock	Растениевъдно- животновъдни Mix crop- livestock	Пчели Beekeeping
Производителност Productivity										
Ниска Low	22.40	12.50	13.79	30.77	28.13	31.25	18.18	11.11	23.21	33.33
Добра Good	71.92	70.83	82.76	61.54	71.88	62.50	81.82	83.33	75.00	44.44
Висока High	5.68	16.67	3.45	7.69	0.00	6.25	0.00	5.56	1.79	22.22
Рентабилност Profitability										
Незадоволителна Unsatisfactory	25.55	16.67	17.24	32.05	31.25	25.00	22.73	16.67	28.57	44.44
Добра Good	69.40	70.83	79.31	61.54	68.75	75.00	75.00	77.78	69.64	33.33
Висока High	5.05	12.50	3.45	6.41	0.00	0.00	2.27	5.56	1.79	22.22
Брутна продукция* Gross output*										
Подобна на средната Similar to the average	10.93	16.67	10.71	9.86	3.13	0.00	20.45	6.67	3.57	28.57
Малко над средната A little more than the average	3.64	12.50	3.57	4.23	3.13	0.00	0.00	0.00	5.36	0.00
Много над средната A lot more than the average	1.32	0.00	0.00	1.41	0.00	0.00	2.27	0.00	3.57	0.00
Малко под средната A little less than the average	15.56	25.00	7.14	11.27	12.50	6.67	22.73	26.67	17.86	0.00
Много под средната A lot less than the average	68.54	45.83	78.57	73.24	81.25	93.33	54.55	66.67	69.64	71.43
Нетен доход** Net Income**										

Подобен на средната Similar to the average	10.63	16.67	10.71	9.72	0.00	0.00	20.93	0.00	5.36	28.57
Малко над средната A little more than the average	4.65	12.50	3.57	6.94	3.23	0.00	0.00	6.67	5.36	0.00
Много над средната A lot more than the average	1.66	0.00	0.00	2.78	0.00	0.00	2.33	0.00	3.57	0.00
Малко под средната A little less than the average	20.27	29.17	3.57	15.28	16.13	20.00	30.23	33.33	17.86	14.29
Много под средната A lot less than the average	62.79	41.67	82.14	65.28	80.65	80.00	46.51	60.00	67.86	57.14

* Средна за страната БП = 133200 лв.; ** Среден за страната НД = 38000 лв.

* Average for the country Gross output = 133200 BGL; ** Average for the country Net Income = 38000 BGL

Източник: Анкета със земеделски производители, 2020 **Source:** Survey with agricultural producers, 2020

Таблица 2. Дял на земеделските стопанства с различно ниво на показатели за финансова обезпеченост (процент)
 Table 4. Share of agricultural holdings with different level of indicators for financial endowment in Bulgaria (percentage)

Показатели Равнище Indicators levels	Страната Agriculture	Полски култури Field crops	Зеленчуци, цветя и гъби Vegetables, flowers, mushrooms	Трайни насаждения Permanent crops	Тревопасни животни Grazing livestock	Свине, птици и зайци Pigs, poultry, rabbits	Смесени растениевъдни Mix crops	Смесени животновъдни Mix livestock	Растениевъдно- животновъдни Mix crop- livestock	Пчели Beekeeping
Финансова обезпеченост Financial capability										
Ниска Low	38.02	26.09	46.43	40.26	51.61	50.00	28.89	22.22	39.29	44.44
Добра Good	61.34	73.91	53.57	59.74	48.39	50.00	71.11	77.78	58.93	44.44
Висока High	0.64	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	1.79	11.11
Зависимост от външно финансиране (кредит, държавно подпомагане и др.) Dependence from external financing (credit, state support, etc.)										
Ниска Low	27.83	30.43	28.57	28.38	28.13	26.67	25.58	16.67	30.36	33.33
Средна Average	48.22	52.17	46.43	50.00	40.63	46.67	46.51	55.56	44.64	55.56
Висока High	23.95	17.39	25.00	21.62	31.25	26.67	27.91	27.78	25.00	11.11
Възможност да изплаща текущите си задължения Possibility to pay current debts										
Ниска Low	26.58	25.00	31.03	24.68	43.75	33.33	15.56	22.22	32.14	22.22
Добра Good	68.04	66.67	65.52	71.43	56.25	66.67	73.33	72.22	66.07	55.56
Висока High	5.38	8.33	3.45	3.90	0.00	0.00	11.11	5.56	1.79	22.22

Източник: Анкета със земеделски производители, 2020 **Source:** Survey with agricultural producers, 2020

Таблица 3. Дял на земеделските стопанства с различно ниво на показатели за адаптивност (процент)
 Table 5. Share of agricultural holdings with different levels of indicators for adaptability in Bulgaria (percentage)

Показатели Равнище Indicators levels	Страната Agriculture	Полски култури Field crops	Зеленчуци, цветя и гъби Vegetables, flowers, mushrooms	Трайни насаждения Permanent crops	Тревопасни животни Grazing livestock	Свине, птици и зайци Pigs, poultry, rabbits	Смесени растениевъдни Mix crops	Смесени животновъдни Mix livestock	Растениевъдно- животновъдни Mix crop- livestock	Пчели Beekeeping
<i>Адаптивност към пазара (цени, търсене, конкуренция) Adaptability to the market (prices, demand, competition)</i>										
Ниска Low	31.65	25.00	17.24	37.66	50.00	25.00	24.44	33.33	33.93	33.33
Добра Good	62.66	62.50	72.41	59.74	46.88	62.50	73.33	61.11	64.29	33.33
Висока High	5.70	8.33	10.34	3.90	3.13	12.50	2.22	5.56	0.00	33.33
<i>Адаптивност към държавните и Европейски изисквания на качество, безопасност, околна среда и др. Adaptability to the state and European requirements for quality, safety, environment, etc.</i>										
Ниска Low	18.99	20.83	20.69	11.69	34.38	18.75	20.00	16.67	23.21	0.00
Добра Good	68.35	66.67	72.41	77.92	65.63	62.50	64.44	50.00	66.07	66.67
Висока High	12.66	12.50	6.90	10.39	0.00	18.75	15.56	33.33	8.93	33.33
<i>Адаптивност към промените в природната среда (затопляне, екстремно време, засушаване, киши и т.н.) Adaptability to changes in the natural environment (warming, extreme weather, drought, storms, etc.)</i>										
Ниска Low	36.39	29.17	34.48	41.56	34.38	37.50	33.33	22.22	46.43	22.22
Добра Good	60.44	66.67	65.52	55.84	59.38	62.50	64.44	61.11	51.79	66.67
Висока High	3.16	0.00	0.00	3.90	0.00	0.00	2.22	16.67	3.57	11.11

Източник: Анкета със земеделски производители, 2020 Source: Survey with agricultural producers, 2020

Таблица 4. Дял на земеделските стопанства с различно ниво на показатели за устойчивост (процент)
 Table 6. Share of agricultural holdings with different levels of indicators for sustainability in Bulgaria (percentage)

Показатели Indicators	Страната Agriculture	Полски култури Field crops	Зеленчуци, цветя и гъби Vegetables, flowers, mushrooms	Трайни насаждения Permanent crops	Тревопасни животни Grazing livestock	Свине, птици и зайци Pigs, poultry, rabbits	Смесени растениевъдни Mix crops	Смесени животновъдни Mix livestock	Растениевъдно- животновъдни Mix crop- livestock	Пчели Beekeeping
<i>Характер на проблемите при ефективно осигуряване на необходимата земя и природни ресурси</i> <i>Nature of the problems in effective supply of necessary land and natural resources</i>										
Незначителни Insignificant	18.65	20.83	22.22	14.29	18.75	40.00	20.45	11.11	14.55	50.00
Нормални Normal	72.67	75.00	77.78	75.32	62.50	53.33	72.73	72.22	78.18	37.50
Високи Significant	8.68	4.17	0.00	10.39	18.75	6.67	6.82	16.67	7.27	12.50
<i>Характер на проблемите при ефективно осигуряване на необходимата работна сила</i> <i>Nature of the problems in effective supply of necessary labor force</i>										
Незначителни Insignificant	16.67	16.67	27.59	10.26	18.75	18.75	8.89	5.56	25.00	44.44
Нормални Normal	52.83	66.67	51.72	53.85	40.63	68.75	53.33	50.00	50.00	33.33
Високи Significant	30.50	16.67	20.69	35.90	40.63	12.50	37.78	44.44	25.00	22.22
<i>Характер на проблемите при ефективно осигуряване на необходимите материали, техника и биологични средства</i> <i>Nature of the problems in effective supply of necessary materials, equipment and biological resources</i>										
Незначителни Insignificant	12.97	12.50	24.14	10.53	9.38	6.25	13.33	11.11	12.50	33.33
Нормални Normal	76.90	79.17	65.52	75.00	78.13	81.25	82.22	77.78	76.79	66.67
Високи Significant	10.13	8.33	10.34	14.47	12.50	12.50	4.44	11.11	10.71	0.00

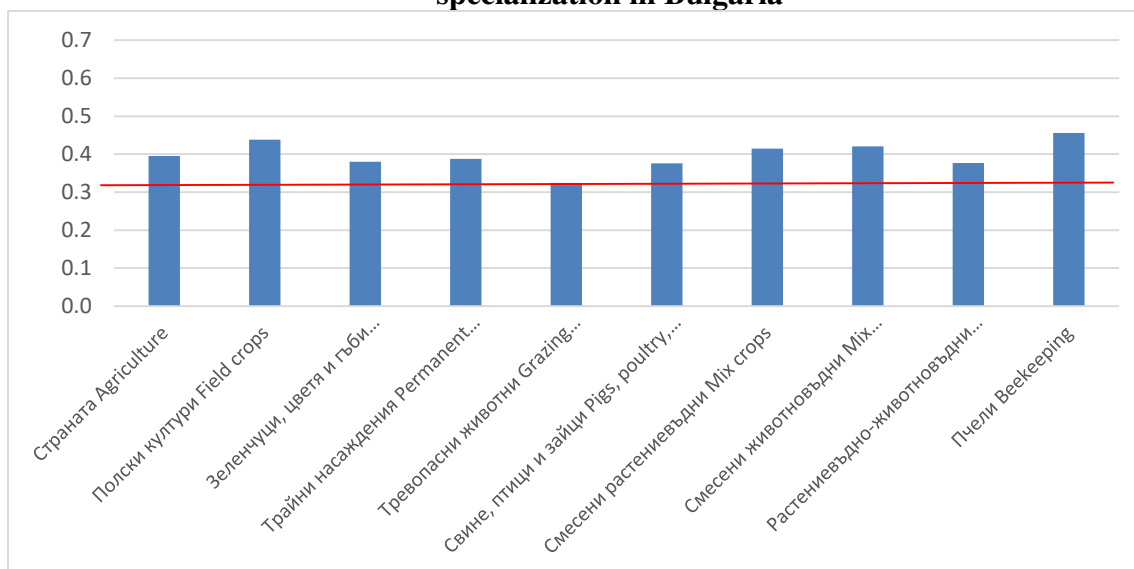
<i>Характер на проблемите при ефективно осигуряване на необходимото финансиране Nature of the problems in effective supply of necessary funding</i>										
Незначителни Insignificant	12.03	4.17	10.34	15.58	9.68	0.00	13.33	16.67	14.29	22.22
Нормални Normal	67.09	83.33	58.62	70.13	54.84	87.50	57.78	72.22	62.50	77.78
Високи Significant	20.89	12.50	31.03	14.29	35.48	12.50	28.89	11.11	23.21	0.00
<i>Характер на проблемите при ефективно осигуряване на необходимите услуги Nature of the problems in effective supply of necessary services</i>										
Незначителни Insignificant	18.41	8.33	27.59	21.05	15.63	25.00	15.56	16.67	19.64	22.22
Нормални Normal	74.29	79.17	72.41	71.05	75.00	62.50	80.00	72.22	73.21	77.78
Високи Significant	7.30	12.50	0.00	7.89	9.38	12.50	4.44	11.11	7.14	0.00
<i>Характер на проблемите при ефективно осигуряване на необходимите иновации и ноу-хау Nature of the problems in effective supply of necessary innovations and know-how</i>										
Незначителни Insignificant	17.46	16.67	14.29	21.79	18.75	18.75	17.78	23.53	12.50	11.11
Нормални Normal	55.24	58.33	57.14	61.54	37.50	50.00	53.33	52.94	55.36	88.89
Високи Significant	27.30	25.00	28.57	16.67	43.75	31.25	28.89	23.53	32.14	0.00
<i>Характер на проблемите при ефективна реализация на продукцията и услугите Nature of the problems in effective realization of the products and services</i>										
Незначителни Insignificant	12.46	20.83	17.86	14.29	6.45	12.50	11.11	5.56	10.71	12.50
Нормални Normal	68.69	66.67	71.43	63.64	67.74	62.50	75.56	83.33	67.86	62.50
Високи Significant	18.85	12.50	10.71	22.08	25.81	25.00	13.33	11.11	21.43	25.00

Източник: Анкета със земеделски производители, 2020 **Source:** Survey with agricultural producers, 2020

Конкурентоспособност на стопанствата с различна специализация

Съществува значителна вариация на равнището на конкурентоспособност на земеделските стопанства с различна производствена специализация (Фигура 8). С най-висока *добра* конкурентоспособност са фермите в сектор пчели (0.46), следвани от тези, специализирани в полски култури (0.44), смесено животновъдство (0.42), и смесено растениевъдство (0.41). Стопанствата в редица основни подотрасли на селското стопанство са с добра конкурентоспособност, но под средната за страната – трайни насаждения (0.39), зеленчуци, цветя и гъби (0.38), свине, птици и зайци (0.38) и смесени растениевъдно-животновъдни (0.38). Най-слаба е конкурентоспособността на фермите, специализирани в отглеждане на тревопасни животни, която е на *ниско* равнище (0.32).

Фигура 8. Конкурентоспособност на земеделските стопанства с различна специализация Figure 8. Competitiveness of agricultural holdings with different specialization in Bulgaria

Източник: Изчисления на авторите **Source:** Authors' calculations

Анализът на отделните аспекти на конкурентоспособността на стопанствата с различна специализация показва, че повечето типове са с ниска икономическа ефективност и тя в най-голяма степен способства за влошаване на конкурентоспособността им (Фигура 9). Единствено фермите, специализирани в полски култури са с добра икономическа ефективност.

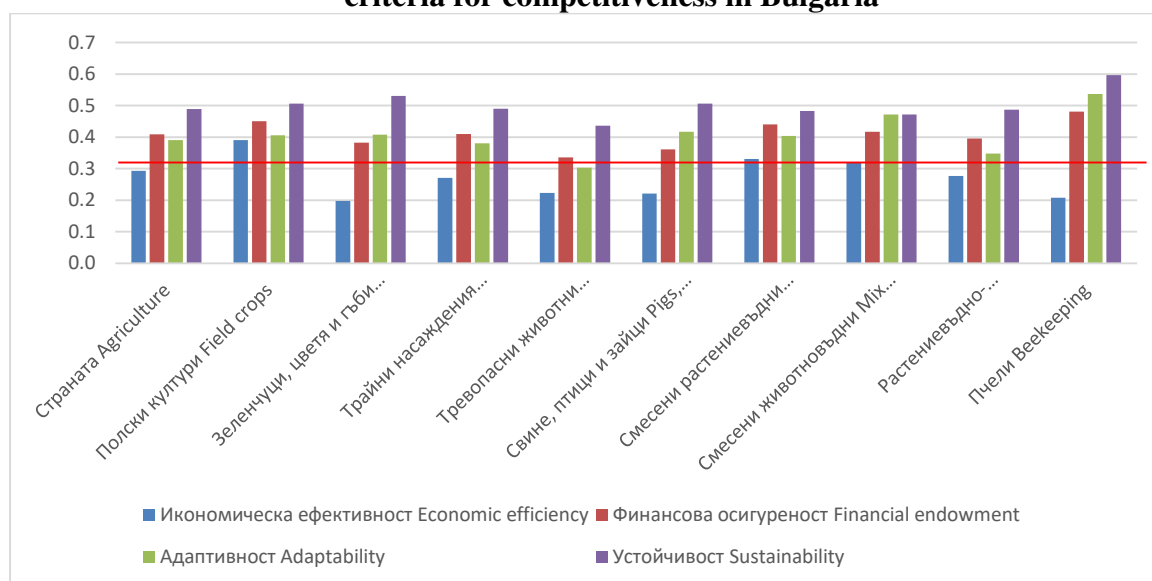
С най-добра финансова осигуреност са фермите, специализирани в отглеждането на пчели (0.48), следвани от полски култури (0.45) и смесени растениевъдни стопанства (0.44). Финансовата осигуреност на стопанствата, специализирани в смесено растениевъдно-животновъдно направление (0.4), зеленчуци, цветя и гъби (0.38), свине, птици и зайци (0.36) и тревопасни животни (0.34) е под средната за страната, като последната група е близко до границата с ниско ниво.

С най-висока адаптивност са стопанствата, специализирани в отглеждането на пчели (0.54), смесено животновъдство (0.47) и свине, птици и зайци (0.42). Потенциалът за адаптация към промените в пазарната, институционалната и природната среда при стопанства, специализирани в трайни насаждения (0.38) и смесено растениевъдно-

животновъдни (0.35), е под средния за отрасъла, а при фермите с тревопасни животни – на ниско ниво (0.3).

Устойчивостта на повечето групи стопанства е на сравнително добро и близко до средната за страната ниво. С най-ниска устойчивост, в границите на доброто ниво, са стопанствата, специализирани в отглеждането на тревопасни животни (0.44). Устойчивостта на останалите групи стопанства е на високо ниво, с максимална стойност при тези, специализирани в отглеждането на пчели.

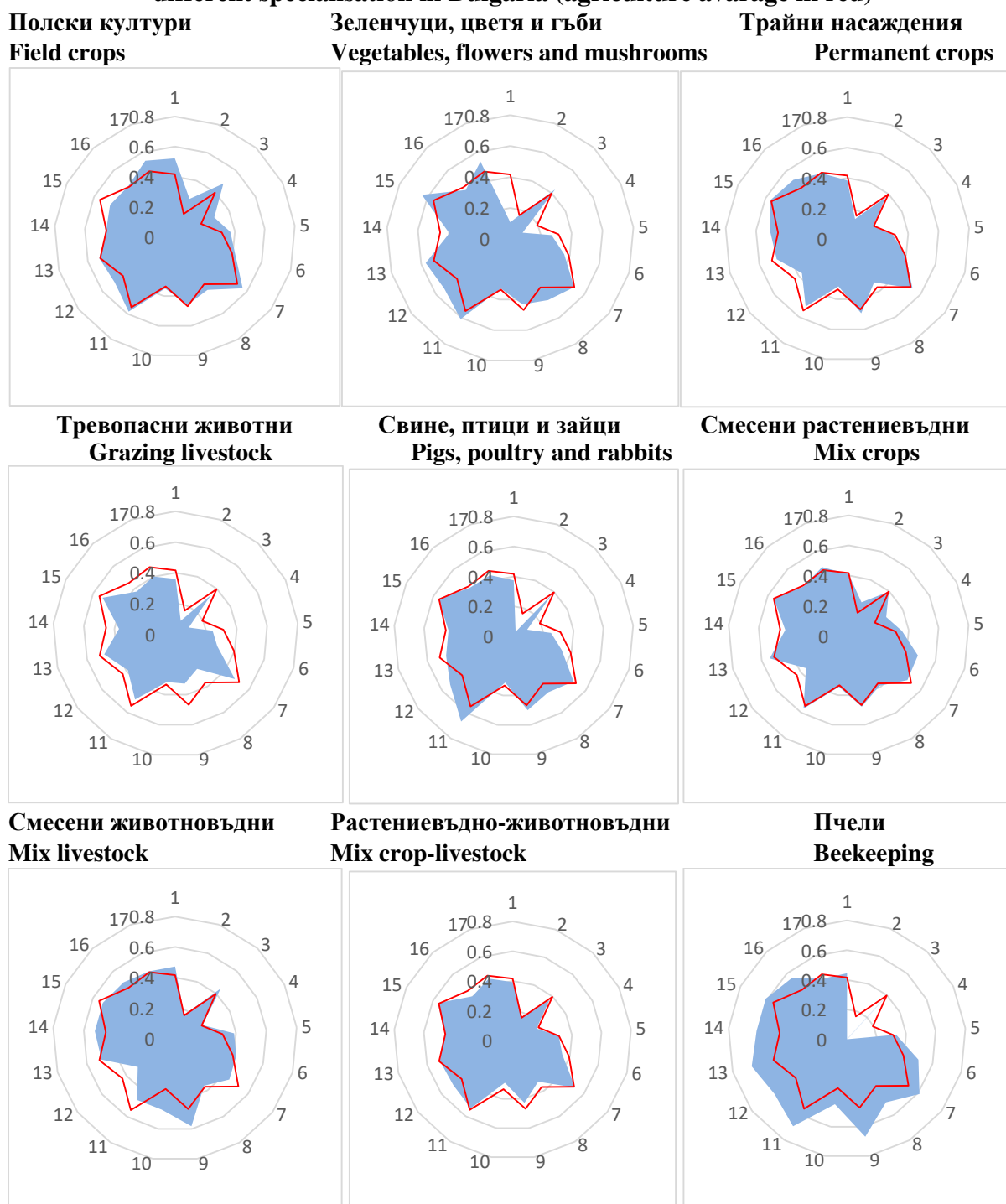
Фигура 9. Равнище на конкурентоспособност на земеделските стопанства с различна специализация по основни критерии за конкурентоспособност Figure 9. Level of competitiveness of agricultural holdings with different specialization by main criteria for competitiveness in Bulgaria

Източник: Изчисления на авторите **Source:** Authors' calculations

Болшинството от показателите за конкурентоспособност на стопанствата, специализирани в *полски култури* са със стойности, по-високи от средните за страната (Фигура 10). Единствено, по отношение на адаптивността към институционалната среда и ефективността на снабдяването с услуги, тези ферми са с по-ниски равнища от средните. Конкурентоспособността на стопанствата, специализирани в отглеждането на полски култури, се поддържа от високата производителност, ликвидност, финансова автономност, адаптивност към пазарната среда, ефективност в снабдяването със земя и природни ресурси, материали, техника и биологични средства, финанси, услуги и иновации и ефективната реализация на продукцията и услуги. Основни фактори за понижаване на конкурентоспособността на стопанствата с полски култури са ниската продуктивност (0.27) и доходност (0.29), а така също близката до границата с ниско ниво, адаптивност към природната среда (0.35).

Фигура 10. Равнище на показателите* за конкурентоспособност на земеделските стопанства с различна специализация (средно за страната в червено) Figure 10. Indicators for competitiveness of agricultural holdings in agricultural holdings with different specialisation in Bulgaria (agriculture average in red)

* 1-Производителност; 2-Продуктивност; 3-Рентабилност; 4-Доходност; 5-Финансова обезпеченост; 6-Ликвидност; 7-Финансова автономност; 8-Адаптивност пазарната среда; 9-Адаптивност институционалната среда; 10-Адаптивност природната среда; 11-Снабдяване земя и природни ресурси; 12-Снабдяване работна сила; 13-Снабдяване материали, техника; 14-Снабдяване финанси; 15-Снабдяване услуги; 16-Снабдяване иновации; 17-Реализация продукция и услуги

Източник: Изчисления на авторите **Source:** Authors' calculations

Голяма част от показателите за конкурентоспособност на стопанствата, специализирани в отглеждането на *зеленчуци, цветя и гъби* са със стойности, по-ниски от средните за страната (Фигура 10). В много отношения обаче, тези стопанства имат по-високи позиции от средните – рентабилност, адаптивност пазарната среда, ефективност в снабдяването със земя и природни ресурси, работна сила, материали, техника и биологични средства, услуги и в реализацията на продукцията и услугите. Основни за поддържане на конкурентните позиции на този тип стопанства са високата финансова автономност, ефективност в снабдяване със земя и природни ресурси, работна сила, материали, техника и биологични средства, услуги и реализация на продукцията и услуги. Основни фактори за понижаване на конкурентоспособността на специализираните в отглеждането на *зеленчуци, цветя и гъби* са ниската производителност (0.11), продуктивност (0.16), доходност (0.09), финансова обезпеченост (0.27) и адаптивност към природната среда (0.33).

Мнозинството от показателите за конкурентоспособност на стопанствата, специализирани в отглеждането на *трайни насаждения* са със стойности, по-ниски от средните за страната (Фигура 10). В някои области обаче, тези стопанства имат по-добри позиции от средните, като финансова автономност, адаптивност към институционалната среда и ефективност в снабдяване с финанси, услуги и иновации. Конкурентоспособността на този тип стопанства се поддържа от високата финансова автономност, адаптивност към институционалната среда, ефективност в снабдяването със земя и природни ресурси, услуги и иновации. Най-важни за влошаване на конкурентните позиции на стопанствата, специализирани в отглеждането на *трайни насаждения* са ниската продуктивност (0.14), доходност (0.19), финансова обезпеченост (0.3), адаптивност към пазарната (0.33) и природна (0.31) среда.

Всички показателите за конкурентоспособност на стопанствата, специализирани в отглеждането на *тревопасни животни*, са със стойности, по-ниски от средните за страната (Фигура 10). За незадоволителната конкурентоспособност на този тип стопанства най-много допринасят ниската продуктивност (0.09), доходност (0.1), финансова обезпеченост (0.24), ликвидност (0.28) и адаптивност към пазарната (0.27), институционална (0.33) и природна (0.32) среда. Основен фактор за издигане на конкурентните позиции на стопанствата в тревопасни животни е високата ефективност в снабдяването им с услуги.

Голямата част от показателите за конкурентоспособност на стопанствата, специализирани в отглеждането на *свине, птици и зайци*, са със стойности, по-ниски от средните за страната (Фигура 10). В няколко отношения обаче, тези стопанства имат по-добри позиции от средните, като адаптивност към пазарната и институционална среда, ефективност в снабдяването със земя и природни ресурси, работна сила и услуги. Най-важни за поддържане на конкурентоспособността на този тип стопанства са високата ефективност в снабдяването със земя и природни ресурси, работна сила и услуги. Критични за конкурентните позиции на стопанствата, специализирани в отглеждането на *свине, птици и зайци* са ниската продуктивност (0.03), доходност (0.1), финансова обезпеченост (0.25), ликвидност (0.33) и адаптивност към промените в природната среда (0.31).

Много от показателите за конкурентоспособност на стопанствата, специализирани в *смесени растениевъдни*, са със стойности, по-ниски от средните за страната (Фигура 10). В множество области обаче, този тип стопанства имат сравнително по-добри

позиции от средните, като доходност, финансова обезпеченост, ликвидност, адаптивност към пазарната, институционална и природна среда, и ефективност в снабдяването със земя и природни ресурси, материали, техника и биологични средства и в реализацията продукция и услуги. Основни за поддържане на конкурентоспособността на тези стопанства са високата ефективност в снабдяване със земя и природни ресурси, материали, техника и биологични средства и услуги. Заедно с това обаче, конкурентните позиции на фермите със смесено растениевъдство се компрометират от ниската продуктивност (0.24) и доходност (0.28) и близка до ниското ниво адаптивност към промените в природната среда (0.34).

Много от показателите за конкурентоспособност на *смесените животновъдни* стопанствата са по-високи стойности от средните за страната (Фигура 10). Специализираните в тази област стопанства превъзхождат другите ферми по отношение на производителност, рентабилност, финансова обезпеченост, ликвидност, адаптивност към институционалната и природната среда, ефективност в снабдяването с финанси и иновации и в реализацията продукция и услуги. Останалите показатели за конкурентност на този тип стопанства са по-ниски или около средните равнища за страната. За поддържане на конкурентните позиции на смесените животновъдни стопанствата най-много допринасят високата адаптивност към институционалната среда и ефективността в снабдяването с финанси и услуги. Заедно с това обаче, показателите за продуктивност (0.17), доходност (0.2) и ефективност в снабдяването с работна сила (0.31) са на ниско ниво и ограничават подобряването на общата конкурентоспособност на тези ферми.

Почти всички показатели за конкурентоспособност на *смесените растениевъдно-животновъдни* стопанства са по-ниски или близки до средните за страната (Фигура 10). Тези стопанства превъзхождат средното ниво единствено по отношение на финансова автономност и ефективност в снабдяването с работна сила и услуги. За поддържане на конкурентните позиции на този тип стопанства най-много допринасят високата финансова автономност и ефективността в снабдяването със земя и природни ресурси, материали, техника и биологични средства и услугите. В същото време, за конкурентоспособността на смесените растениевъдно-животновъдни стопанства са критични ниската продуктивност (0.17), доходност (0.18), финансова обезпеченост (0.31) и адаптивност към промените в пазарната (0.33) и природната (0.29) среда.

Почти всички показатели за конкурентоспособност на стопанствата, специализирани в отглеждането на *пчели*, са по-високи от средните за страната, като изключение правят само показателите продуктивност, рентабилност, доходност и ефективност при реализация на продукцията и услугите (Фигура 18). Конкурентоспособността на този тип стопанства се благоприятства от високото равнище на финансова автономност, адаптивност към институционалната среда, ефективност в снабдяването на ресурси, услуги и иновации. Заедно с това обаче, ниската продуктивност и доходност са факторите, влошаващи конкурентните позиции на пчеларите.

Оценката на конкурентоспособността за земеделските стопанства показва, че болшинството от специализираните в *полски култури* (62.5%) и *смесени животновъдни* (72.22%) са с равнище на конкурентоспособност над средната за страната (Фигура 4). Най-нисък е делът на стопанствата с конкурентоспособност, превишаваща средната за

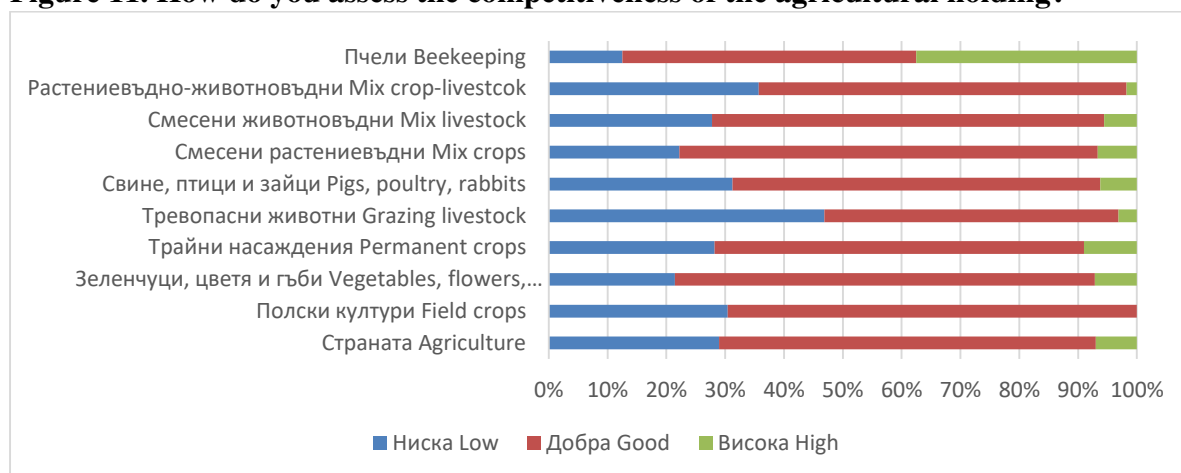
страната, в сектори *тревопасни животни* (14.1%), *смесени растениевъдно-животновъдни* (19.64%), *смесени растениевъдни* (24.44%) и *пчели* (една трета).

Съществуват големи различия и в дела на стопанствата в отделните типове на специализация с превишаващи средната за съответния подотрасъл (тип) конкурентоспособност. Докато при полските култури 58.33% от фермите са с конкурентоспособност над средната за този сектор, при смесените растениевъдно-животновъдни стопанства те са едва 19.64% (Фигура 4). Много нисък е и делът на стопанствата с конкурентоспособност, превъзхождаща тази на сектора при тревопасните животни (21.79%) и пчелите (една трета).

Най-голям е делът на стопанствата с висока конкурентоспособност в секторите пчели (една трета), полски култури (29.17%), свине, птици и зайци (една четвърт) и смесени животновъдни (22.22%), а най-малък при стопанствата, специализирани в тревопасни животни – само 1.28% (Фигура 3). В същото време е значителен делът на стопанствата с ниска конкурентоспособност във всеки тип специализация – полски култури, свине, птици и зайци и смесени растениевъдно-животновъдни – по 37.5%, зеленчуци, цветя и гъби – 36.67%, трайни насаждения и пчели – по 33.33%, смесени растениевъдни – 28.89%, и тревопасни животни – 21.79%. Единствено при смесените животновъдни стопанства няма такива, с ниска конкурентоспособност.

Съществува разминаване на оценките за равнището на конкурентоспособност в настоящия анализ, със самооценките на менажерите на анкетираните стопанства с различна специализация (Фигура 11). Докато основна част от пчеларите (37.50%) смятат, че стопанствата им са в висока конкурентоспособност, при останалите групи стопанства този процент е много по-нисък – от 1.8% (смесени растениевъдно-животновъдни) до 9% (трайни насаждения). Нито един менажер с полски култури не поставя ръководеното от него стопанство в групата на висококонкурентните. В същото време е голям делът на менажерите, които оценяват своето стопанство като ниско конкурентно – 30.43% при полски култури, 21.43% при зеленчуци, цветя и гъби, 28.21% при трайни насаждения, 46.88% при тревопасни животни, 31.25% при свине, птици и зайци, 22.22% при смесени растениевъдни, 27.78% при смесени животновъдни, 35.71% при смесени растениевъдно-животновъдни, и 12.5% при пчели. Следователно, независимите многокритериални оценки от типа на тези, в разработката, биха подобрили информираността и управлението на стопанствата, които надценяват или недооценяват фактическата си конкурентоспособност.

Фигура 11. Как оценяват конкурентоспособността на земеделското стопанство?
Figure 11. How do you assess the competitiveness of the agricultural holding?

Източник: Анкета със земеделски производители, 2020 **Source:** Survey with agricultural producers, 2020

Анкетата с менажерите установи, че съществуват големи различия в дела на стопанствата от всеки тип на специализация с различни равнища на показателите за конкурентоспособност. Значителна част от фермите във всички подсектори са с продуктивност и доходност, много под средната за страната (Таблица 3). Също така, голям дял от стопанствата, специализирани в трайни насаждения, свине, птици и зайци и пчели, е с ниска производителност и рентабилност.

Най-голям е дялът на стопанствата с ниска финансова обесеченост в сектори: зеленчуци, цветя и гъби (46.43%), трайни насаждения (40.26%), тревопасни животни (51.61%), свине, птици и зайци (50%) и пчели (44.44%) (Таблица 4). Най-много стопанства с висока зависимост от външно финансиране (заем, субсидии и др.) са в групите на тревопасни животни (31.25%), смесени растениевъдни (27.91%) и смесени животновъдни (27.78%). Най-значителен е дялът на стопанствата с ниска възможност да изплащат текущите си задължения при: зеленчуци, цветя и гъби (31.03%), тревопасни животни (43.75%), свине, птици и зайци (всяко трето) и смесени растениевъдно-животновъдни (32.14%).

Голяма част от стопанствата в различните типове специализация са с недостатъчен потенциал за адаптиране към промените в пазарната, институционалната и природна среда (Таблица 5). Най-голям дял ферми с ниска адаптивност към промените в пазарната среда (търсене, цени, конкуренция и т.н.) са в сектори: трайни насаждения (37.66%), тревопасни животни (всяка втора), смесени животновъдни, смесени растениевъдно-животновъдни и пчели (по една трета). Най-много са стопанствата с недостатъчна адаптивност към институционалната среда и ограничения (държавни и европейски изисквания на качество, безопасност, околна среда и др.) са сред тези, специализирани в отглеждането на тревопасни животни (34.38%) и смесени растениевъдно-животновъдни стопанства (23.21%). Значителен е и дялът на стопанствата с ниска възможност за адаптация към промените в природната среда (затопяне, екстремно време, засушаване, киши и т.н.), който варира от 22.22% при смесени животновъдни и пчели, до 46.43% от всички смесено растениевъдно-животновъдни ферми в страната.

Анкетата установи, че е най-голям дялът на менажерите на стопанства, които смятат, че фермите им са ниско устойчиви в средносрочен план, сред специализираните

в: полски култури (20.83%), тревопасни животни и свине, птици и зайци – по 31.25% (Фигура 6). Анкетата също установи, че значителна част от стопанствата в направления трайни насаждения (35.9%), тревопасни животни (40.63%), смесени растениевъдни (37.78%) и смесени животновъдни (44.44%) имат сериозни проблеми и трудности при ефективното осигуряване на необходимата работна сила (Таблица 6). Също така са многочислени фермите, които имат сериозни проблеми и трудности при ефективното осигуряване на необходимото финансиране – 31.03% от всички стопанства, специализирани в отглеждането на зеленчуци, цветя и гъби, 35.48% – от тези в тревопасни животни и 28.89% – от смесени растениевъдни. Освен това сериозни проблеми и трудности при ефективното осигуряване на необходимите иновации и ноу-хау имат голяма част от стопанствата с тревопасни животни (43.75%), свине, птици и зайци (31.25%) и смесени растениевъдно-животновъдни (32.14%). Много са и стопанствата с трайни насаждения (22.08%), тревопасни животни (25.81%), свине, птици и зайци и пчели (по една четвърт), които имат сериозни проблеми и трудности при ефективната реализация на своите продукти и услуги.

Заклучение

Многокритериалната оценка на равнището на конкурентоспособност на земеделските стопанства в страната установи, че тя е на добро ниво, като ниският адаптивен потенциал и икономическа ефективност в най-голяма степен допринасят за понижаване на конкурентоспособността на българските производители. Особено критични за поддържане на конкурентните позиции на стопанствата са ниската продуктивност, доходност, финансова обезпеченост и адаптивност към промените в природната среда, в които направления следва да се насочат и общественото подпомагане на стопанствата и управленските им стратегии за развитие. Повече от една трета от всички стопанства в страната са с ниско равнище на конкурентоспособност, и ако не се предприемат своевременно мерки за повишаване на конкурентоспособността чрез подобряване на управлението и реструктурирането на стопанствата, адекватна държавна подкрепа и т.н., голяма част от българските ферми ще престанат да съществуват в близко бъдеще. С най-добра конкурентоспособност са фермите в сектор пчели, следвани от полски култури, смесено животновъдство и смесено растениевъдство, а най-ниска на фермите, специализирани в отглеждането на тревопасни животни. Предложеният подход за оценка на конкурентоспособността на фермите следва да се усъвършенства и прилага по-широко и периодично. Анализите следва да обхванат и стопанствата от различен юридически тип, размери, екологично и географско месторазположение, и т.н. Следва да се повиши и прецизността и представителността на използваната информация чрез увеличаване на броя на анкетираните стопанства, прилагане на статистически методи, специално „обучение“ на провеждащите и участващите в анкетните проучвания и т.н. Всичко това налага по тясно сътрудничество с организации на производители, НССЗ и други заинтересовани страни, и усъвършенстване на системата за събиране на селскостопанска информация.

Литература

- Алексиев, А. (2012). Конкурентни възможности на зърнения сектор. Монография. Пловдив, Академично издателство на Аграрния университет
- Андонов, С. (2013): Ролята на европейските субсидии за повишаване на конкурентоспособността на земеделието в България, Дисертация за придобиване на онс „Доктор”, Софийски университет.
- Башев Х. (2010): Оценка на конкурентоспособността на българските ферми, Икономика и управление на селското стопанство No 6, 11-26.
- Башев Х. (2011): Оценка на конкурентоспособността на земеделските кооперации, Икономика и управление на селското стопанство No 1, 22-30
- Башев Х. (2011): Конкурентоспособността на земеделските стопанства на физически лица, Икономика и управление на селското стопанство No 5, 55-65.
- Башев Х. (2012). Ефективност на фермите и аграрните организации, Икономическа мисъл, бр. 4, 46-77.
- Башев Х. (2012). Ефективност на икономическите организации и обществената интервенция в земеделието, Икономика и управление на селското стопанство, бр.3, 24-44.
- Башев Х. (2013). Управление на аграрния риск, Икономическа мисъл, Issue 2, 50-75.
- Башев, Х. (2017): Устойчивост на управленческите структури в българското земеделие - равнище, фактори, перспективи, сп, Икономика 21, с. 69-95.
- Иванов, Б., Р. Попов, Х. Башев, Н. Котева, Н. Маламова, М. Чопева, К. Тодорова, И. Начева, Д. Митова (2020): Анализ на състоянието на селското стопанство и ХВП, ИАИ.
- Котева Н. и Х. Башев (2010): Подход за оценка на конкурентоспособността на земеделските стопанства, Икономика и управление на селското стопанство No 1, 32-43.
- Котева Н. и Х. Башев (2011): Изследване на конкурентоспособността на земеделските стопанства в България, Икономическа мисъл, 5, 34-63.
- Котева, Н. (2016). Развитие и конкурентоспособност на земеделските стопанства в България в условията на ОСП на ЕС. Авангард Прима, С..
- Котева Н., А. Алексиев, Р. Белухова-Узунова, А. Ройчева, Ю. Хаджичонева, А. Георгиев, Кр. Хаджиев (2018): Теоретико-методологически аспекти на конкурентоспособността на земеделските стопанства, Икономика и управление на селското стопанство, 63, 4, 3-14.
- Котева Н., Башев Х. (2021). Конкурентоспособност на земеделските стопанства в България и модели за нейното повишаване, ИАИ, София.
- Славова, Я. и кол. (2011). Конкурентни възможности на аграрния сектор. ССА, ИАИ, С., с. 287.
- Alam, S., M. Munizu, A.R. Munir, M. Pono, A.R.O. Kadir, (2020): Development Model of Competitiveness of Chicken Farm SMEs in Sidrap Regency, South Sulawesi, Indonesia. ESPACIOS, Vol. 41 (Issue 10), 23
- Andrew, D., M. Semanik, M. Torsekar (2018): Framework for Analyzing the Competitiveness of Advanced Technology Manufacturing Firms, Office of Industries Working Paper ID-057, September 2018
- Atristain Suarez, C. (2013): Organizational Performance and Competitiveness: Analysis of Small Firms, Nova science Publisher.

- Bachev H. (2009): MODES OF GOVERNANCE OF ECOSYSTEM SERVICES, IUP Journal of Governance & Public Policy 4.
- Bachev H. (2009): Understanding Efficiency of Agrarian Organization, Annals of the University of Petrosani - Economics 9 (1), 27-42.
- Bachev, H. (2010): Management of Farm Contracts and Competitiveness, VDM Verlag Dr. Muller, Germany.
- Bachev, H. (2012): Evolution and Perspective of Competitiveness of Bulgarian Farms, International Journal of Applied Economics and Econometrics, Vol. 24. No.1, 37-82.
- Bachev, H. (2012): Governing of Agro-Ecosystem Services in Bulgaria, in Research Topics in Agricultural and Applied Economics, Volume 3, 94-129.
- Bachev, H. (2013): Competitiveness of Bulgarian Farms in Conditions of EU CAP Implementation, in P. Gorawala and S. Mandhatri (editors), Agricultural Research Updates, Vol. 5, New York: Nova Science.
- Bachev, H. (2013): Risk management in the agri-food sector, Contemporary Economics, Volume 7, Issue 1, 45-62.
- Bachev, H. (2013): New approach for assessing and improvement of environmental management and strategies in agri-business, Global Journal of Management And Business Research, vol.13, issue 7.
- Bachev, H. (2013): New Institutional Economics Framework for Assessing and Improving Agrarian Organisations, Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка, Issue 9, 5-17.
- Bachev, H. (2016): Unpacking Sustainability of Farming Organizations, International Journal of Economics and Management Sciences, Volume 5, Issue 3, 1-13.
- Bachev, H. (2018): The Sustainability of Farming Enterprises in Bulgaria, Cambridge Scholars Publishing.
- Bachev H., B. Ivanov, A. Sarov (2020): Unpacking Governance Sustainability of Bulgarian Agriculture, Economic Studies, 6, 106-137.
- Bachev H., B.Ivanov, A. Sarov (2020): Why and How to Assess the “Governance” Aspect of Agrarian Sustainability - The Case of Bulgaria, Agricultural Research Updates. Volume 30, Editors Prathamesh Gorawala and Srushti Mandhatri, Nova Science Publisher.
- Bachev H., B. Ivanov, A. Sarov (2021): Assessing Governance Aspect of Agrarian Sustainability in Bulgaria, Bulgarian Journal of Agricultural Sciences, 3.
- Benson, G. (2007). Competitiveness of NC Dairy Farms, North Carolina State University, <http://www.ag-econ.ncsu.edu/faculty/benson/DFPPNatComp01.PDF>
- Chursin, A. & Y. Makarov (eds.). (2015). Management of Competitiveness: Theory and Practice. London: Springer.
- Csaba, J., X. Irz (2015): Competitiveness of Dairy Farms in Northern Europe: A Cross-Country analysis, Agricultural and Food Science, 24, 3, 206-218.
- Dresch, A, D. C. Collatto, D. P. Lacerda (2018): Theoretical understanding between competitiveness and productivity: firm level, Ingeniería y competitividad, vol.20 no.2 Cali July/Dec. 2018.
- EC (2018): Proposal for a REGULATION OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL establishing rules on support for strategic plans to be drawn up by Member States under the Common agricultural policy (CAP Strategic Plans) and financed by the European Agricultural Guarantee Fund (EAGF) and by the European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD) and repealing Regulation (EU) No

- 1305/2013 of the European Parliament and of the Council and Regulation (EU) No 1307/2013 of the European Parliament and of the Council, European Commission, Brussels.
- FAO (2010): International Competitiveness of 'Typical' Dairy Farms, FAO.
- Falciola, J., M. Jansen, V. Rollo (2020): Defining firm competitiveness: A multidimensional framework, World Development Volume 129, May 2020, 104857
- Giaime, B. & C. Mulligan (2016): Competitiveness of Small Farms and Innovative Food Supply Chains: The Role of Food Hubs in Creating Sustainable Regional and Local Food Systems, Sustainability, 8, 616.
- Kleinhans, W. (2020): Competitiveness of the Main Farming Types in Germany, 20th International Farm Management Congress Vol.1, IFMA.
- Krisciukaitiene, I., R. Melnikiene, A. Galnaityte (2020): Competitiveness of Lithuanian farms and their agriculture production from present to medium - term perspectives, Lithuanian IAE.
- Latruffe, L. (2010). Competitiveness, Productivity and Efficiency in the Agricultural and Agri-Food Sectors. OECD Food, Agriculture and Fisheries Papers, No.30, OECD Publishing.
- Latruffe, L. (2013). Competitiveness in the agricultural sector: measures and determinants. Farm Policy Journal, 11(3), 9-17.
- Lundy, M., M. V. Gottret, W. Cifuentes, C. F. Ostertag, R. Best, D. Peters and Sh. Ferris (2010): Increasing the Competitiveness of Market chains for Smallholder producers, CIAT.
- Marques, P. R. et al. (2015): Competitiveness levels in cattle herd farms. Cienc. Rural. vol.45, n.3, 480-484.
- Marques, P. R., J.O.J. Barcellos, C. McManus, R.P. Oaigen, F.C. Collares, M.E.A. Canozzi, V.N. Lampert (2011): Competitiveness of beef farming in Rio Grande do Sul State, Brazil, Agricultural Systems, Volume 104, Issue 9, 689-693
- Mmari, D. (2015): Institutional Innovations and Competitiveness Of Smallholders In Tanzania, Thesis to obtain the degree of Doctor from the Erasmus University Rotterdam.
- Ngenoh, E., B. K. Kurgat, H. Bett, S. W. Kebede and W. Bokelmann (2019): Determinants of the competitiveness of smallholder African indigenous vegetable farmers in high-value agro-food chains in Kenya: A multivariate probit regression analysis, Agricultural and Food Economics, 7:2-17.
- Nivievskiy, O., Stephan von Cramon-Taubadel (2010): The Determinants of Dairy Farming Competitiveness in Ukraine, Policy Paper Series [AgPP No 23], Institute for Economic Research and Policy Consulting.
- Nowak A. (2016): Regional Differences in the Competitiveness of Farms in Poland, Journal of Agribusiness and Rural Development, 3, 41, 345-354.
- Nowak, A. Krukowski (2019): Competitiveness of farms in new European Union member states, Agronomy Science, 2, 73-80.
- OECD (2011): Fostering Productivity and Competitiveness in Agriculture, OECD.
- Oktariani, A., A. Daryanto, I. Fahmi (2016): THE COMPETITIVENESS OF DAIRY FARMERS BASED FRESH MILK MARKETING ON AGRO-TOURISM, International Journal of Animal Health and Livestock Production Research, Vol.2, No.1, 18-38.
- Orłowska, M. (2019): Competitiveness of Polish Organic Farms with Different Economic Size in Light of FADN Data, Annals PAAAE 2019; XXI (2): 217-224.

- Porter, M. (1980). *Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors*. The Free Press, Macmillan.
- Westeren, K. I., H. Cader, M. F. Sales, J. O. Similä, J. Staduto (2020): *Competitiveness and Knowledge, An International Comparison of Traditional Firms*, Routledge
- Wisenthige, K., & C. Guoping, (2016). Firm level competitiveness of small and medium enterprises (SMEs): analytical framework based on pillars of competitiveness model. *International Research Journal of Management, IT and Social Sciences*, 3(9), 61-67.
- Williamson, O. (1996). *The Mechanisms of Governance*. New York: Oxford University Press.
- Ziętara W., M. Adamski (2018): Competitiveness of the Polish dairy farms at the background of farms from selected European Union countries, *Problems of Agricultural Economics*, 1(354), 56-78.